

מה מכונן הבעה יהודית באמנות ו/או בעיצוב* אלמוט ש. ברוקשטיין

נקודת המוצא

ברצוני לגשת אל השאלה מנקודת מבט פנומנולוגית, ולחברה עם תיאוריות עכשוויות אודות הדימוי ואודות האמנויות החזותיות. וזאת מתוך נקודת המוצא שלי, בפילוסופיה היהודית בת־זמננו, בנוגע לחשיבות החיונית של **הדמיון החזותי** לתיאולוגיה היהודית, בייחוד במדרש ובקבלה. לפיכך, אני מציעה הגדרה מתודולוגית למה שהוא "יהודי" בביטוי אסתטי, ולא הגדרה המבוססת על שאלות של זהות היסטורית, לאומית או דתית, וגם לא על פי שיקולי תוכן וסגנון, אשר תוצאותיהם הן הטענות למאפייני האמנות היהודית כ"מופשטים", "נשגבים", או אחרים. לכן, נקודת ההתחלה שלי בדיון, אינה האיסור התיאולוגי הקלאסי על פסל ותמונה, הנובע מ"הדיבר השני", להצדקת הטענה לדיכוי הדמיון החזותי במסורת היהודית, אלא זו היא עמדה המנוסחת במחקר היהודי המודרני והעכשווי, העוסק במבנה הסמיוטי של התורה כ"טקסט מקודש".

גרשם שלום

בעבודתו על מקורות קבליים מן המאות ה־12 וה־13, מגדיר גרשם שלום את המבנה של "כתבים מקודשים" כמערכת סמיוטית אינסופית הפתוחה לקריאות אינסופיות. המקורות הקבליים טוענים כי "התורה שבכתב" היא לבוש של "שם בן ארבע אותיות", בראותם את האותיות השחורות כסימנים פיגורטיביים ופרשניים של מוצא בלתי־קריא, "אש שחורה על גבי אש לבנה", סימנים סמיוטיים הנובעים מן הרווח ש"בין" המילים. כתב מקודש, לפי שלום, מהווה "הירוגליף של הירוגליפים אין סופיים". על מנת שטקסט יהיה מקודש, על מקורותיו להיות, במהותם, בלתי קריאים. רבי עקיבא וכל הדורות שאחריו יעגנו את פירושיהם, בכתרים חסרי המשמעות לכאורה של האותיות, אומר מדרש תלמודי ידוע במסכת מנחות.

*התיזה המובאת כאן הוצגה באופן נרחב בספרי האחרון Vom Aufstand der Bilder. Materialien zu Rembrandt und Midrasch. München: Fink, 2006

אלמוט ש. ברוקשטיין, פילוסופית, סופרת, מנהלת האטלייה - סדנה לפילוסופיה ולאמנות בברלין. מנהלת שותפה בפרוייקט בינלאומי "הרמנויטיקה יהודית ואיסלאמית כביקורת תרבות" ב־Wissenschaftskolleg zu Berlin. בשנים 2004-2005 פרופ' ע"ש רודולף ארנהיים לתיאוריה אסתטית במחלקה לתולדות האמנות באוניברסיטת המבולדט, ברלין. בשנים 2003-2004 פרופ' ע"ש מרטין בובר לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת יוהאן וולפגנג גיטה, פרנקפורט (עד 2006).

רולאן בארת

בשנות ה־60' המאוחרות ובשנות ה־70' המוקדמות של המאה הקודמת, פרסם רולאן בארת שני חיבורים שנראים לי בעלי חשיבות מרכזית בשאלה שאנו חוקרים: "האם הציור הוא שפה?" (1969) ו"על הסמיוגרפיה של אנדרה מסון" (1973). בכתבים אלו הציג בארת את המבנה הסמיוטי של מה שהוא ראה כתופעה **חזותית** ייחודית. בשאיפתו ליצירת זיקות ויזואליות מרובות וחסרות־גבולות, הוא קורא להגדרה של טקסט אוטופי המשחרר עצמו לחלוטין ממגבלות התרגום לזיקות מילוליות. המרקם הסמיוטי היחיד שיכול לטעון באופן ממשי להתקיימותו "לשם עצמו" (האוטופיה של הטקסט), הוא זה אשר מעגן שפע של זיקות חסרות־גבולות. ככזה, מבנהו הסמיוטי חייב, בעקרון, להיות בלתי קריא. בארת מסכם בכך שהציור הוא אשר מכונן את האוטופיה הבלעדית של הטקסט: "יצירתו של אנדרה מסון מספרת לנו: כדי שהכתב יחשוף את אמיתותו הפנימית (ולא את תפקודו) עליו להיות בלתי קריא".

"האוטופיה של הטקסט": מבנים סמיוטיים חסרי־גבולות

באנלוגיה פנומנולוגית בלתי־רגילה להגדרתו של שלום את התורה כמרקם סמיוטי בלתי קריא, רולאן בארת מראה את הציור כאוטופיה הבלעדית של טקסט המשחרר את עצמו מכל קריאה בעלת שימוש. בניגוד למבנה הסמיוטי האינסופי שהכתב המקודש תופס בעבודתו של שלום, בארת מציג את רעיונו בדבר "הפרקסיס חסר־המשמעות הסמיוטית שהוא ציור", בניגוד בוטה לכל טקסט שמכיל סימנים לשוניים, אותיות, עיצורים, קולות.

אולם, בהתייחסות רצינית לאנלוגיות הפנומנולוגיות וההרמנויטיות בין הבנותיהם של שלום ובארת על אודות המשמעות הקדושה של הכתב ו/או האוטופיה של הטקסט, לא נוכל להכיל את הגבולות שבין תופעות סמיוטיות טקסטואליות ואסתטיות. בניגוד לתיזה, הרווחת עדיין, כי הבעה יהודית באמנויות החזותיות מתקיימת בהפשטה טרנסנדנטלית ומטפיזית מן ההבעה הפיגורטיבית, ברצוני להציג את הטיעון הבא:

תיזה

אני טוענת להיפך, שהבעה יהודית באמנויות החזותיות, יכולה להוביל לתפיסה בלתי־תועלתנית באופן רדיקלי של הבעה אמנותית, אם אנו טוענים שכתב מקודש אכן יכול להיות מובן כ"גוף אלוהי", כ"נוכחות חומרית אוטונומית", כ"מערכת סמיוטית בלתי־קריאה". מערכת סמיוטית המגנה על האוטונומיה של צורתיה החזותיות והפיגורטיביות, היא אחת התוצאות של מסורת הטוענת כי טקסט מקודש מייצג את הגוף האלוהי. יש להודות, הן במסורות מיסטיות יהודיות והן באיסלאמיות אפשר להגיע לאותה מסקנה: הטקסט לא מתייחס ללוגוס (=המילה, הדבר), למסר מילולי הנחבא בטקסט, אלא הטקסט באופן חומרי מייצג את נוכחותו הקוסמית, הבלתי־קריאה והבלתי־ניתנת לתרגום של האלוהי. לא כל ציור יכול לטעון כי הוא לוקח חלק באוטונומיה של ההבעה הויזואלית, ולא כל כתב מתקיים על ידי תקשורת של מסר מילולי.

חידוד הראייה של האוטונומיה של ההבעה החזותית יכול להיות באופן פרדוקסלי משימה של אסתטיקות יהודיות ומוסלמיות שבהן הטקסט אינו תואם את המילים.